

gelenek halini almıştır. Bu geleneğin oluşmasında, sabah vakitlerinde Haşr süresinin son üç âyetini sözü edilen istiâze ile başlayarak okumanın fazileti hakkında rivayet edilen hadisin etkili olduğu söylenebilir (*Müsned*, III, 50; V, 26; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 123; Tirmizî, “Mevâkit”, 65, “Sevâbü'l-Kur'ân”, 22).

“Kur'an okuyacağın zaman kovulmuş şeytandan Allah'a sığın” (en-Nahl 16/98) meâlindeki âyetle geçen emirden vücûb hükmünü çıkaranlar varsa da âlimlerin çoğunluğu bunun müstehap olduğu ve Kur'an okumaya başlamadan önce istiâze yapılmasının daha isabetli olacağı görüşündedir. Okuma esnasında meydana gelebilecek hatalardan Allah'a sığınma arzusu da bunu gerektirmektedir. Namaz dışında Kur'an okunurken dinleyici varsa istiâzenin âşikâre yapılması gerekir, zira bu husus kıraatin sesli olacağının ilân edilmesi anlamına gelir. Namazda istiâze Hanefî ve Hanbelî mezheplerine göre birinci rek'atta, Şâfiîler'e göre her rek'atta sünnettir. Mâlikîler ise bunu farz namazlarda mekruh görmekle birlikte nâfile namazlarda gizli okunmak kaydıyla sünnet kabul ederler. Cemaatle kılınan namazlarda imama uyan kişinin istiâze de bulunması gerekmez. Çünkü istiâze namaz için değil Kur'an okumak içindir. Şâfiî'nin, âşikâre okunan namazlarda istiâzenin sesli ve sessiz olarak iki şekilde yapılabileceğini söylemesine karşılık Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel sessiz okumasını tercih etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, “avz” md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, “avz” md.; *Müsned*, III, 50; V, 26; VI, 394; Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 11, “Edeb”, 76; Müslim, “Birr”, 109-110; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 123; Tirmizî, “Mevâkit”, 65, “Sevâbü'l-Kur'ân”, 22; Nesâî, “İsti'âze”, 1-65; Dâni, *et-Teyisir* (nşr. O. Pretzl), İstanbul 1930, s. 16-17; Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 86-91; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 460-461; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 243-259; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a* (Kahire), I, 256; W. P. Heinrichs, “Ta'awwudh”, *EP* (İng.), X, 7.

MUHSİN DEMİRCİ

İSTİBDÂL

(الاستبدال)

Vakıf mallarının
mülk mal ile değiştirilmesi
anlamında terim.

Sözlükte “değiştirmek, yerine başka bir şey almak” anlamına gelen *istibdâl*, vakıf hukukunda bir vakıf malının mülk olan diğer bir mal ile değiştirilmesini ifade

eder. *İstibdâl* sebebiyle vakıf malı mülk, mülk mal ise vakıf haline gelir. Benzer bir terim olan *ibdâl* ise “yerine başka bir vakıf malı, satın alabilmek için bir vakıf malı satmak” demektir.

İstibdâl, vakıf hukukunun hem nazarı olarak hem tatbikat açısından üzerinde en çok tartışılan konularından biri olup bazı İslâm hukukçuları vakıf mallarının asla değiştirilemeyeceğini ileri sürerken bazıları *istibdâl*in câiz olduğunu kabul etmişlerdir. *İstibdâle* izin verenler de bunun şartlarında anlaşılmamışlardır. Genel olarak Hanefî hukukçuları belli şartlarla *istibdâli* câiz görürken diğer mezhepler bu görüşün karşısında yer almışlardır. Mâlikî hukukçuları, zaruret ve ihtiyaç durumunda vakfın yararına olmak şartıyla menkul vakıf mallarının -mescide ait enkazın satılması gibi- değiştirilebileceğini kabul ederken çok nâdir haller dışında gayri menkullerde *istibdâli* câiz görmemişlerdir. Mescidlerin *istibdâlinin* câiz olmadığını savunan ve diğer akarları da iki gruba ayıran Mâlikîler az da olsa faydalanılması mümkün olan ev, dükkân vb. akarların mescid, kabristan yapılması ve umumî yolun genişletilmesi gibi zaruret halleri dışında *istibdâlinin* câiz olmadığını, tamamen faydalanılamaz durumda bulunan akarların ancak hâkim kararıyla *istibdâle* tâbi tutulabileceğini söylemişlerdir (M. Ebû Zehre, s. 154-155; M. Ubeyd Abdullah el-Kübeysî, II, 34-35). *İstibdâli* vakıf mallarının zayi edilmesi ve ortadan kaldırılması için bulunmuş bir suistimal yolu olarak niteleyen Şâfiîler işe yaramayan hayvan, mescide ait kırılmış tahta parçaları vb. birkaç mal dışında *istibdâl*den söz bile etmemişler ve vakıf mallarının asla değiştirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir (Nevevî, XV, 361-362; M. Ubeyd Abdullah el-Kübeysî, II, 39-43). Hanbelî hukukçuları ise bu konuda orta bir yol takip etmişler, hâkimin kararının bulunması şartıyla vakıf mallarının kendilerinden beklenen menfaatlerin ortadan kalkması ve satılarak yerine bir başka mal alınmasının zaruret haline gelmesi durumunda *istibdâl*in câiz olacağını belirtmişlerdir. Çoğunluk, amacına hizmet edemez duruma geldiğinde mescidin bile satılabileceğini ve bedelinin başka bir mescide harcanabileceğini öne sürmüştür (farklı görüşler için bk. *a.g.e.*, II, 47-49).

Hanefî hukukçuları, her ne kadar *istibdâl* konusunda görüş birliği içinde olsalar da vakıf malları arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın *istibdâl* muamelesini câiz görürler. Müslüman-Türk dev-

letleri tarafından uygulanan Hanefî hukukçularının görüşlerini iki noktada toplamak mümkündür. Birincisi vakıf mallarının *istibdâli*yle ilgili muhtemel durumlar, ikincisi de bu durumlarda *istibdâl*in yapılabilmesi için aranan şartlardır.

Hanefî hukukçularına göre vakıf mallarının *istibdâli*yle ilgili muhtemel durumlar şöylece sıralanabilir: 1. Vakfedenin kendine veya başkasına *istibdâl* yetkisini şart koşması. Mescidler dışındaki vakıf malları için meşruiyeti tartışılan böyle bir yetki konusunda hem şartın hem vakfın geçersiz olduğunu belirtenler yanında İmam Muhammed şartın geçersiz ve vakfın sahih olduğunu, Ebû Yûsuf ise hem vakfın hem şartın geçerli bulunduğunu savunur. Son görüş fetvaya esas alınmıştır. Bu durumda *istibdâl* şartının icrası için hâkim kararı ve sultanın fermanı gerekir. 2. Vakıf mallarının tamamen faydalanılamaz duruma gelmesi. Vakıf mallarından hiç gelir elde edilemiyor veya geliri masrafına yetmiyorsa çoğunluk bu tür vakıf mallarının hâkim kararı ile, Osmanlı uygulamasında ise ayrıca emr-i sultânî ile *istibdâlinin* câiz olduğu kanaatindeydi. 3. Vakıf malı ile intifâ mümkün iken vakfa daha yararlı bir mal ile *istibdâlinin* istenmesi. Bu durum Hanefî hukukçuları arasında tartışmalıdır. Olumlu yönde bir görüşün menfaatperest kimse-lerin işine yarayacağını düşünen çoğunluk bu durumda *istibdâle* cevaz verilemeyeceğini söylemişlerdir. Ebû Yûsuf'un önderlik yaptığı bir grup hukukçu ise hâkimin kararı alınmak şartıyla *istibdâl*in câiz olduğunu ileri sürmüş ve bu görüş etrafında tartışmalar sürüp gitmiştir. Osmanlı Devleti, emr-i sultânî şartını da ekleyerek tartışmaları ortadan kaldırmak istemişse de ihtilâfların önü tam olarak alınamamıştır. 4. Vakfedenin *istibdâli* yasaklaması. Böyle bir durumda bazılarının göre *istibdâl* mümkün değilken Ebû Yûsuf'u takip eden, Osmanlı hukukçularının da fetvaya esas aldığı çoğunluğun görüşüne göre diğer şartların gerçekleşmesi durumunda *istibdâl* câizdir.

İstibdâl için aranan şartlar şunlardır: 1. Vakıf malının tamamen faydalanılamaz hale gelmesi, yani vakıf için gelir getiremez veya getirdiği gelir giderini karşılamaz duruma düşmesi. Sadece *istibdâl* edilecek malın gelir bakımından vakıf malından daha yararlı ve geliri çok olması yeterli değildir. 2. Vakfın tamir edilerek eski haline iadesi için başka gelir kaynağının bulunmaması. 3. Vakıf malı satılabilirken satım akdinde gâbn-i fâhiş bulun-

maması. 4. Vakıf malı, mütevellinin kendi lehinde şahitlikleri câiz olmayan usul ve fûrû gibi hisimlara satılmaması. 5. İstibdâl muamelesinin hâkimin kararı ve Osmanlı uygulamasında emr-i sultânî alınarak yapılması. 6. Bedel olarak alınacak akarın yer ve mevkiinin, vakıf akarının yer ve mevkiine eşit değerinde veya daha üstün olması. 7. Vakıf mallarının istibdâlinde bedel olarak alınacak mülk malın bazı hukukçulara göre nakit para olmaması. Osmanlı hukukçuları tarafından tercih edilen diğer görüş ise nakit paranın da alınabileceği yönündedir (Ömer Hilmi, md. 419; Ali Haydar, md. 1597).

Hukukçular arasında tartışmalı olan istibdâl konusu uygulamada da çok farklı olaylara sebep olmuştur. Bazı devlet yöneticileri, istibdâlin câiz görülmesiyle ilgili fetvayı bir vesile edinerek vakıf mallarını gaspa yönelmişler, bu suistimal karşısında İslâm hukukçuları harekete geçmişlerdir. XIII. yüzyıl Mısır Hanefî hukukçularından Şemseddin el-Harîrî, Sultan Baybars'a ait bir vakıf malının istibdâline Hanefî kadısı Şemseddin es-Serûcî tarafından fetva verilmesi üzerine istibdâlin asla câiz olmadığını savunan bir risâle kaleme almıştır (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 112^b-113^b). Yukarıda belirtilen dört halden sadece birincisinde istibdâli câiz gören bu aşırı tavra karşı Fahreddin İbnü't-Türkmânî, hâkimin kararı ile ve bilhassa ikinci durumda istibdâli müdafaa ettiği risâlesini yazmıştır (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 113^b-117^a). Bu tartışmalara katılan Hanefî hukukçusu Necmeddin et-Tarsûsî, birinci ve ikinci durumlarda âdil bir hâkimin karar vermesi şartıyla istibdâlin câiz olduğunu söylemiştir. İbn Kutluboğa zamanında üçüncü hale uygun bir istibdâl olayı meydana gelmiştir. Ancak geliri daha çok olan ve vakfa yararlı bulunduğu belirtilen arazinin çorak bir arazi olduğu ortaya çıkınca İbn Kutluboğa istibdâlin iptaline fetva vermiştir. Birinci ve ikinci durumlarda hâkim kararıyla istibdâlin cevazını savunan İbn Kutluboğa'yı (Risâle fi'l-istibdâl, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 122-128) İbn Nüceym desteklemiştir. Nakit para ile istibdâl yapılamayacağını belirten İbn Nüceym'in risâlesi (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 782, vr. 36-45), İslâm âleminde istibdâl aleyhinde bir cereyanın oluşmasına sebep olmuştur.

Bu gelişmelerin etkisinde kalan Molla Hüsrev, şartlı istibdâlin dışında hâkimin kararı olmadan istibdâlin câiz olamayaca-

ğını hükme bağlamış (Dürrü'l-hükkâm, II, 136), Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ise Mısır kadılığı sırasında gördüğü suistimallerden dolayı istibdâl lehinde asla fetva vermediğini belirtmiştir. Ebüssuûd Efendi, meseleyi kökünden halletmek için istibdâl kararı verme yetkisini hâkimlerden almış ve emr-i sultânî olmadıkça hâkimlerin istibdâl kararı vermesini 951 (1544) tarihli bir irâde ile yasaklatmıştır. Bu hükme göre şartlara uyulduğu takdirde her üç halde de istibdâl câiz olacaktır (Fetâvâ, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 125^b; İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, İstanbul Kadılığı, nr. 135, s. 7). İstibdâl konusunda Osmanlı uygulamasındaki gelişmeler, Tanzimat'ın son dönemlerine kadar Ebüssuûd'un koyduğu esaslar çerçevesinde olmuştur. Nitekim 1280 Tarihli Evkâf Nizâmnamesi'ne göre bir vakıf malının mülk olan bir yerle istibdâli istendiğinde istibdâl şartlarına uyulacak, mahkeme ilâm ve mazbatası padişaha arz edilerek irâde-i seniyye alınacaktır. Aksine hareket edenler hapis veya sürgün cezası ile cezalandırılacaktır (bend 40; Düstür, Birinci tertip, II, 156-157). Evkâfın kötü durumuna çare arayan Hammâdezzâde Halil Hamdi Paşa ise istibdâl hallerinin üçünde de istibdâli câiz gören görüşlere dayanarak vakıflara ait menfaatsiz ve harap arazi ve binaların istibdâlini teklif etmiştir (Evkâf Hakkında Sadârete Takdim Edilen Lâyiha, s. 60-64, 74). O sırada kabul görmeyen bu görüş, 1329 (1911) yılında çıkarılan bir irâde-i seniyye ile hukukî düzenleme haline getirilmiş ve camilerle mescidlerin dışındaki "müstağnâ an" (faydalanılamaz) vakıfların nakit para ile istibdâl edilerek elde edilen gelirin belli hayır cihetlerine sarfı kabul edilmiştir. Ancak Hanefî mezhebindeki müftâ bih görüşe aykırı olan bu uygulama tenkide uğramıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DÜİT, nr. 56 (İstibdâl Dosyaları); İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun, nr. 1/20, İstanbul Kadılığı, nr. 135, s. 7; Nevevî, el-Mecmû', XV, 361-362; Şemseddin Muhammed el-Harîrî, Risâle fi'l-istibdâl fi'l-evkâf min gayri şart hel yecûz, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 112^b-113^b; Fahreddin İbnü't-Türkmânî, Risâle fi'l-istibdâl, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 113^b-117^a; İbn Kutluboğa, Risâle fi'l-istibdâl, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 122-128; Molla Hüsrev, Dürrü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm, İstanbul 1317, II, 136; Zeynüddin İbn Nüceym, Risâle fi'l-istibdâl, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 782, vr. 36 vd.; Kınalızâde Ali Efendi, Risâle fi ba'zi ahkâmî'l-evkâf, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 785,

vr. 2^b-21^b; Ebüssuûd Efendi, Fetâvâ, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 125^b; Pîrî Efendi, Fetâvâ, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Paşa, nr. 243, vr. 93^b; Şürûnbülâfi, Hüsâmü'l-hükkâm li-seddi buğâti'l-mu'temedin 'an evkâfi'l-müslimin, Süleymaniye Ktp., Yenîcamî, nr. 1198, vr. 95-109; Abdurrahim Efendi, Fetâvâ, İstanbul 1243, I, 461-462; İbn Âbidîn, Reddü'l-muhtâr (Kahire), IV, 384-388; Muhammed Kadri Paşa, Kânûnû'l-'adl vel-inşâf, Kahire 1893, md. 131-135; Ömer Hilmi, Ahkâmü'l-evkâf, İstanbul 1307, md. 31, 416-420; 1280 Tarihli Evkâf Nizâmnamesi, bend 40; Düstür, Birinci tertip, İstanbul 1289, II, 156-157; Hammâdezzâde Halil Hamdi Paşa, Evkâf Hakkında Sadârete Takdim Edilen Lâyiha, İstanbul 1327, s. 60-64, 74; 1329/1911 Tarihli Irâde-i Seniyye, Evkâf Nezâreti İdâre-i Merkeziyyesi Teşkilât ve Vezâifini Hâvî Nizâmname, İstanbul 1330, s. 7-8; Ali Haydar, Tertîbü's-sunûf fi ahkâmî'l-vukûf, İstanbul 1340, md. 141, 277, 1542-1598; Ali Himmet Berkî, Vakıflar, İstanbul 1946, s. 217-218; Bilmen, Kamus, IV, 355-357; M. Ebû Zehre, Muḥâḍarât fi'l-vakf, Kahire 1971, s. 154-178; M. Ubeyd Abdullah el-Kübeyşî, Ahkâmü'l-vakf fi's-şer'i'atî'l-İslâmiyye, Bağdad 1977, II, 9-56; Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Muesessesî, Ankara 1988, s. 290-301.

AHMET AKGÜNDÜZ

İSTİBRÂ (الاستبراء)

Nesebin karışmasını önlemek amacıyla, kadının önceki ilişkiden hamile kalıp kalmadığının anlaşılması için yeni bir ilişkiye girmeden önce belli bir süre beklemesi anlamında fıkıh terimi (bk. İDDET; KÖLE).

İSTİBRÂ ve İSTİNCÂ (الاستبراء والاستنجاء)

Abdest bozduktan sonra yapılması gerekli temizliği ifade eden iki terim.

Sözlükte "kurtulmak, uzaklaşmak", anlamındaki berâet kökünden türeyen istibrâ "bir şeyden kurtulmayı istemek" demektir. Terim olarak ise abdest bozduktan sonra dışkı veya idrarın tamamen kesildiğini anlamak için bir süre beklemeyi ve bu amaçla bazı davranışlarda bulunmayı ifade eder. "Bir sıkıntıdan kurtulmak, bir şeyi kesmek" mânasındaki necâ (necât) kökünden gelen istincâ da "bir şeyden kurtulmaya, vücuttan çıkan pisliği temizlemeye çalışmak" anlamındadır. Terim olarak tuvalet ihtiyacını giderdikten sonra dışkı ve idrar kalıntısını su vb. şeylerle temizlemeyi anlatır. "Te-